

**Joanna Gierczyńska, Robert
Hasselbusch**

**Pawiak w dobie zaborów i rewolucji,
czyli historia warszawskiego
więzienia**

Niepodległość i Pamięć 23/4 (56), 354-358

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

mi do zastosowania metodami przymusu, z drugiej zaś – pozbawieni wolności i całkowicie bezbronni więźniowie. Ich siłą była jednak wiara w słusność wyznawanych zasad, solidarność ze współwięzionymi oraz poczucie więzi ze społeczeństwem i pewność jego moralnego poparcia. Więźniowie polityczni Pawiaka czy raczej szerzej – więźniowie polityczni, którzy byli więzieni również na Pawiaku – byli najlepszymi przedstawicielami polskiego społeczeństwa. Rzeczywistością było to, co po odzyskaniu niepodległości sprecyzowała Stefania Sempołowska, powszechnie uznany autorytet moralny w sprawach więźniów politycznych, pisząc, że zaborca represjonował najlepsze jednost-

ki, a określenie „więzień polityczny” było wówczas tytułem zaszczytnym. Tak odbierali swe położenie aresztowani, taki do nich stosunek miało też społeczeństwo¹¹.

Krzysztof Jasiewicz

Andrzej Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2016, ss. 454.

¹¹ A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak...*, op. cit., s. 415–416.

Pawiak w dobie zaborów i rewolucji, czyli historia warszawskiego więzienia

Więzienie Pawiak funkcjonowało w Warszawie ponad 100 lat. Jego początki sięgają pierwszej połowy XIX wieku, natomiast koniec nastąpił w czasie trwania powstania warszawskiego. Na historii tego miejsca zaważyły szczególnie lata zaborów oraz okres okupacji niemieckiej. Obecnie na warszawskim Muranowie, u zbiegu ulic Dzielnej i alei Jana Pawła II zwraca uwagę zabytkowy filar bramy więziennej. Odpadły gdzieniegdzie tynk, wystające i zardzewiałe metalowe elementy zbrojenia, wskazują na bezlitosny

upływ czasu. Na owym ceglanym słupie można zobaczyć czarny napis „PAWIAK”. Filar przypomina o stojącym tutaj niegdyś więzieniu, którego dzieje są związane z martyrologią ludności stolicy.

Kilka miesięcy temu została wydana książka Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego zatytułowana *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, która opisuje historię warszawskiego kompleksu więziennego w okresie carskim i rosyjskim. Publikacja ma charakter naukowy. Autor jest z wykształcenia historykiem i byłym,

wieloletnim kierownikiem Muzeum Więzienia Pawiak. Może to świadczyć o dogłębnym poznaniu specyfiki prezentowanego zagadnienia oraz o wartości przygotowanej przez niego publikacji. Ta opiera się na bogatej bibliografii, która obejmuje liczne polsko- i rosyjskojęzyczne materiały źródłowe oraz opracowania. Z perspektywy historiograficznej praca jest nowatorska, gdyż porusza dotychczas mało znany fragment pawiackich dziejów.

Ramy czasowe określone w tytule obejmują lata 1880–1915, czyli okres w historii Pawiaka, gdy więzienie było zarządzane i stanowiło instrument represji w rękach zaborcy rosyjskiego, a za jego murami, jako więźniowie polityczni, byli przetrzymywani przede wszystkim członkowie ugrupowań robotniczych i socjalistycznych. Jak dowiadujemy się z łamów publikacji, miało to związek z początkiem kształtowania się tego ruchu politycznego na ziemiach polskich, krzepnięcia jego szeregów oraz częstymi wystąpieniami w imię spraw niepodległościowych i społecznych. Przytoczona powyżej data początkowa to osadzenie w więzieniu pierwszych socjalistów, z kolei końcowa to ewakuacja więzienia przez władze rosyjskie podczas I wojny światowej.

Wprawdzie ramy czasowe są ściśle sprecyzowane w tytule, jednak

autor, co zdecydowanie przemawia na korzyść pracy, w swojej opowieści cofa się również do początków funkcjonowania Pawiaka, a nawet czasów wcześniejszych, tak naprawdę do lat 20. XIX wieku. Na początku przedstawia stan ówczesnego więziennictwa nie tylko w Polsce, ale i w Europie Zachodniej. Opisuje okoliczności powstania więzienia, w tym oświeceniowe idee, które przyświecały hrabiemu Fryderykowi Skarbkowi i innym pomysłodawcom budowy nowego gmachu. Nie wchodząc w szczegóły, które dostępne są na łamach książki, dowiadujemy się między innymi, że wybudowany w 1835 roku Pawiak był wówczas „najnowocześniejszym i najbardziej humanitarnym” tego typu obiektem w Europie. Autor szczegółowo opisuje topografię warszawskiego więzienia i przybliży pierwsze lata jego funkcjonowania. Pozwala mu to scharakteryzować innowacyjność Pawiaka, między innymi w zakresie egzystencji więźniów, w porównaniu z ówczesnym systemem więziennictwa w Królestwie Polskim i Imperium Rosyjskim.

Opisanie pierwszych lat funkcjonowania więzienia oraz ewolucji porządku wewnętrznego w latach późniejszych pozwoliło autorowi kompleksowo przedstawić historię Pawiaka już w okresie stanowiącym meritum pracy. To co działo się

za pawiaczkimi murami z jednej strony kształtowały władze, które formowały panujący reżim więzienny, natomiast z drugiej wynikało to z reakcji osadzonych na warunki bytowe i ich walkę z aparatem represji.

Autor szczegółowo i w sposób socjologiczny opisuje wspomniane zagadnienia oraz procesy wpływające na zasady funkcjonowania warszawskiego więzienia politycznego. Przedstawia między innymi strukturę wewnętrzną, np. pawiaczkich władz więziennych. Warte podkreślenia jest, iż prezentuje czytelnikowi nie tylko wykaz naczelników i ich zastępców, ale w miarę możliwości przedstawia biogramy wymienionych urzędników. Ponadto Ossibach-Budzyński skupia się na kompetencjach osób zarządzających Pawiakiem oraz charakteryzuje strażników więziennych z punktu widzenia ich stosunku do osadzonych. W tym miejscu warto nadmienić, że dzieląc się z czytelnikiem efektem swoich badań autor nie tylko posiłkuje się suchym opisem, ale również ujęciem statystycznym i towarzyszącymi mu tabelami, co pozwala w sposób szerszy i bardziej przejrzysty spojrzeć na opisywane zagadnienie. Ujmując to bardzo ogólnie i skrótowo dowiadujemy się, że na stanowiskach w administracji więziennej chętnie widziano byłych wojskowych, prawosławnych

oraz Rosjan, a postępowanie strażników i władz wobec więźniów odznaczało się na ogół brutalnością i represyjnością.

W dalszej kolejności autor przedstawia warunki egzystencji osadzonych. W tym aspekcie porusza takie zagadnienia, jak między innymi: wygląd cel, racje żywnościowe, długość spacerów czy przysługująca więźniom opieka lekarska i duszpasterska. Obraz Pawiaka, jaki się wyłania, jest wstrząsający. Składa się na to brutalność strażników i władz więziennych, a także brud, pluskwy w celach oraz posiłki, które osadzeni nazywają „tyfusem”. W opisywanych latach na Pawiaku przetrzymywani byli zarówno więźniowie polityczni, jak i kryminalni, dlatego w pracy, skupiając się wprawdzie na tych pierwszych, rozróżniono przysługujące obu grupom prawa. W ten sposób porównano ich położenie za pawiaczkimi murami oraz, co bardzo istotne dla całości obrazu stosunków panujących w więzieniu, przybliżono kształtujące się między nimi wzajemne relacje.

Warunki egzystencji osadzonych były pochodną stopnia represyjności władz pawiaczkich, dlatego niezwykle interesującym fragmentem książki Ossibach-Budzyńskiego jest ten poświęcony walce osadzonych z reżimem więziennym. W tym aspekcie bardzo ciekawym

zagadnieniem jest sposób nielegalnego porozumiewania się osadzonych, bardzo przejrzyste i dokładnie opisany przez autora tzw. „język murów” i „alfabet więzienny”, czyli wystukiwanie przez ściany określonego szyfru celem utrzymywania kontaktu. I znowu dla lepszego i pełniejszego zrozumienia autor w dwóch tabelach przedstawia oba systemy (wg alfabetu polskiego i rosyjskiego) porozumiewania się więźniów w sąsiadujących ze sobą celach.

Walka prowadzona przez osadzonych miała różnoraki charakter, były to indywidualne bądź zbiorowe ucieczki więźniów, ich solidarne wystąpienia bądź protesty, które na przykład przejawiały się w formie głodówki czy starć ze strażnikami. Co istotne jej wynik, jak dowiadujemy się z łamów pracy, był wypadkową między innymi tego, co działo się na warszawskiej ulicy, a dokładniej siły ugrupowań politycznych występujących przeciwko zaborcy. Dobrze ilustrują to wydarzenia lat 1905–1907 i następnych, gdy z jednej strony słabość władz carskich i narastające nastroje rewolucyjne pociągnęły za sobą złagodzenie reżimu więziennego, natomiast z drugiej widać, jak szybko uległo to odwróceniu wraz ze stłumieniem rewolucji.

Na zakończenie autor przybliżyła najistotniejsze sprawy polityczne,

z powodu których podejrzani byli więzieni na Pawiaku. W ten sposób ukazuje różnorodność osób przetrzymywanych w warszawskim więzieniu oraz związków, do których należeli. W omawianym okresie dominowali, jako więźniowie polityczni, członkowie partii i grup o proweniencji socjalistycznej, ale przetrzymywano również księży zaangażowanych w działalność patriotyczną czy osoby oskarżone o szpiegowanie dla Austrii.

Ogólny wniosek dotyczący badanego tematu i płynący z książki jest smutny, tak jak cała historia Pawiaka. Autor prawidłowo wskazał pewien bolesny paradoks, mianowicie zwrócił uwagę na to, że polskie więzienie, wzniesione jako budynek wówczas pionierski, co wynikało z chęci humanitarnego obchodzenia się z więźniami, stało się instrumentem władzy i represji zaborcy. Było miejscem odosobnienia dla działaczy i bojowników, brutalnie i nieludzko traktowanych, w celu zduszenia z całą bezwzględnością wszelkich zrywów ujarzmionego narodu. W ten sposób Pawiak i jego cele, jak to trafnie określił Andrzej Ossibach-Budzyński, stały się „barometrem nastrojów społeczeństwa i aktualnego stanu walki o narodowe i społeczne wyzwolenie”.

Publikacja jest wzbogacona obszernym materiałem ilustracyj-

nym, pochodzącym między innymi ze zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Głównego Akt Dawnych, który jest cennym dopełnieniem narracji. Fotografie ukazują budynki i wnętrza Pawiaka oraz życie codzienne niektórych osadzonych za jego murami więźniów. Niezwykle interesująco, również jako materiał porównawczy, jawią się ilustracje obrazujące inne więzienia i miejsca odosobnienia, funkcjonujące wówczas na terenie Imperium Rosyjskiego.

Powyższa recenzja nie jest w stanie omówić wszystkich zagadnień poruszonych w książce Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego. Jedynie ogólnie, subiektywnie i fragmentarycznie przybliży problemy przedstawione w publikacji. Praca

Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915 ma charakter kompleksowy, szeroko i wielowymiarowo omawia różne wątki związane z funkcjonowaniem warszawskiego zakładu karnego. Mimo wielości poruszonych tematów układają się one na łamach książki w spójną całość. Reasumując wszystkie powyżej przytoczone cechy tej publikacji – mamy do czynienia z bardzo ciekawą i wartą polecenia pracą.

**Joanna Gierczyńska,
Robert Hasselbusch**

Andrzej Ossibach-Budzyński,
Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915, Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2016, ss. 454

Prawda o niemieckim systemie zagłady

Wydawnictwa poświęcone II wojnie światowej w historiografii, literaturze wspomnieniowej, a także beletrystycznej składają się na niezwykle bogatą bibliotekę publikacji ukazujących się na całym świecie w różnych językach. Obejmuje ona również literaturę opisującą najtragiczniejsze karty historii z lat 1939–1945, czyli niemieckiego systemu zagłady. Jednym z jego elementów były obozy koncentracyjne i obozy zagłady

zlokalizowane przede wszystkim na terytorium ówczesnej III Rzeszy, czyli Niemiec i Austrii oraz, niestety w znaczącej liczbie na obszarze Polski. Mając na uwadze to bogactwo literatury przedmiotu, wydawać by się mogło, że na temat nieludzkiego traktowania człowieka przez człowieka nic nowego nie można już napisać. Tym bardziej, że upływ czasu, jaki nastąpił od tamtych tragicznych wydarzeń powoduje, że wśród nas żyje